

М.О. Герасько

БАТУРИНСЬКІ ФОРТЕЦІ ТА ЇХНІ СВЯТИНІ Частина 1

Паралельно з узагальненням відомих історичних фактів у дослідженні минувшини Батурина та його найближчих околиць, у ході глибокого аналізу та співставлення подій встановлено нові дані в історії гетьманської столиці. Дослідження фортеці Батурина неможливе без ґрунтового вивчення загальної історії міста від часів його заснування. У праці розглядаються всі віхи становлення, розвитку, перенесення та модернізації як фортеці, так і власне міста, а також виникнення святих місць. Варто зауважити, що традиція їх облаштування на Чернігівщині дійшла й до нашого часу.

У статті акцентується увага на версії виникнення та розвитку Батури-ринського Троїцького монастиря від печерного до фортечного комплексу, обнесеного частоколом, з надбрамною дерев'яною дзвіницею. Окреме місце відведено оборонним функціям Батури-ринського Троїцького монастиря. Також розглядається походження назви святини та місця розташування. З'ясовано, що до комплексу споруд входила та локація, що нині вважається Литовським замком, а сам монастир був розміщений над нині неіснуючим озером, маршрут якого окреслено в праці.

Наразі підтверджується версія науковця С. Павленка про виникнення Батурина при монастирі, а не навпаки. Окрім того встановлено, що обидві локації упродовж деякого періоду існували одночасно.

Ключові слова: Батурин, рови, вали, підземні ходи, печерний монастир, фортеця, Литовський замок, Троїцький монастир.

Лише прийдешнє робить минуле реальністю.

В. Домонтович (Петров)

Дослідженнями стародавнього Батурина займалося багато науковців, серед яких слід назвати прізвища В. Коваленка, С. Павленка, Ю. Ситого, В. Мезенцева та ін. Проте історії Батури-ринського монастиря не приділялося достатньої уваги. В. Коваленко та Ю. Ситий зазначали, що його не варто ототожнювати з Батури-ринським Микола-Крупницьким монастирем [2, с. 131], а С. Павленко вважає, що в давні часи Батурин був лише невеличким примонастирським хутором [4, с. 3]. Власне з цього ми й розпочнемо свою розвідку.

На нашу думку, Батури-ринський Троїцький монастир виник там, де нині знаходиться центр Батурина, отже, вибір місця для його спорудження був дуже вдалим, оскільки означена територія здавна використовувалася для будівництва укріплень та поселень різного типу – з рубежу XI–XII ст. [2, с. 103–107]. Відповідно, давній Батурин виник на відстані 1,5 км на південь від цього монастиря, приблизно на тому місці, де знаходився Мазепин Городок, поблизу х. Шовковиці. Отже, монастир розташовувався нижче за течією Сейму. Імовірно, колись існувала така закономірність, що осередки православ'я виникали нижче міст за течією річок, що видно на прикладі Києва, Чернігова, Новгород-Сіверського [7, с. 186]. Відповідно і Батурин, і монастир існували поруч.

На нашу думку місцевість, де розташований сучасний Батурин, була придатною для заснування як монастиря, так і міста, оскільки Батурин знаходиться на високому плато, яке, маючи протяжність 3 км, простягається понад лівим берегом Сейму. Найвища точка цього плато знаходиться у центрі сучасного міста, а висота крутих схилів Литовського замку та Батури-ринської фортеці сяга-

ють 20–30 м [2, с. 44]. Оскільки це плато утворене переважно із товстого шару глини, то в ньому цілком імовірно спочатку могла бути заснована батури-ринська печерна обитель, адже товщина таких значних покладів глини сприяла облаштуванню всередині як житлових приміщень [8, с. 26, 32–33, 52–53], так і печерного монастиря.

Коли зародилася та скільки існувала батури-ринська печерна обитель наразі невідомо, проте топонім Литовський Замок нашо́вхує на думку, що наземна обитель тут була ще за часів литовського панування на Чернігово-Сіверщині. З огляду на те, що на території Батурина знахідки другої половини XIII–XIV ст. досі не виявлені [2, с. 121], ми вважаємо, що Батури-ринський монастир виник після остаточного приєднання в 50–60-ті роки XIV ст. Чернігово-Сіверської землі до Литви, за часів правління новгород-сіверського князя Дмитра-Корибу-та Ольгердовича. Про наявність у минулому маєтностей князя на Батури-ринщині указують топоніми Корибутовщина – Кербутівка (що на Борзнянщині – Чернігівщина). Можливо він і був засновником монастиря-фортеці для захисту кордонів своїх володінь від ворогів. До речі, на той час на території його князівства уже був один оборонний монастир – Новгород-Сіверський, заснований ще в XI ст. [3, с. 568] у місцевості, схожій на батури-ринську своїм рельєфом.

Підземні або печерні обителі засновувалися лише там, де були підвищення чи височини, а на болотистих та низинних територіях існували лише наземні монастирі. За приклад такого будівництва можна взяти Києво-Печерську лавру або Чернігівський Троїцький Іллінський монастир з Антонієвими печерами [6, с. 42–45], Любецький Антоніївський монастир у смт Любеч Ріпкинського р-ну, започаткований печерою, яку викопав у XI ст. любечанин Антип – згодом відомий діяч Київської Русі Антоній Печерський [3, с. 414]. Перші згадки про підземні споруди Чернігівщини датуються 1069–1074 рр. Печери виявлено в Чернігові, Новгороді-Сіверському, Седневі, на Прилуччині, у с. Подище, с. Полонках, Прилуках, Ладані, Густині, Варві та ін. населених пунктах Чернігівщини [3, с. 622–623]. Нещодавно такий монастир було віднайдено в с. Рясне поблизу Полтави [16, с. 126–127] та в с. Рихли на Чернігівщині [17, с. 6]. Традиція облаштування на Чернігівщині святих місць у печерах дійшла й до нашого часу. У 2009 р. отець В'ячеслав власноруч викопав печеру в с. Дробишів Новгород-Сіверського р-ну та влаштував там церкву [20, с. 1, 12].

В литовські, спокійніші за попередні, часи – після нашествия монголо-татар – ченці вийшли з підземелля (печер) на поверхню, де ними було закладено перші підвалини, з яких і розпочалося будівництво наземної укріпленої обителі, котру згодом дослідники почали вважати Литовським замком. Отже, можна припустити, що в сиву давнину на місці Литовського замку в Батури-ні спочатку був заснований підземний монастир, один

серед інших подібних на території Лівобережної України. Спочатку Батуринський монастир займав незначну територію, адже площа Литовського Замку становила 1,3 га (100 x 130 м), пізніше, мабуть, постала необхідність у збільшенні площі приблизно до 26,4 га [2, с. 44].

Архітектурні ансамблі монастирів були самостійними містобудівними утвореннями. Наявність високих стін, огорожі, веж, дзвіниць надавали монастирям рис оборонної архітектури [10, с. 30]. Як правило, наземні монастирі здебільшого започатковувалися з кількох дерев'яних келій довкола каплички. Після отримання архієрейського благословення (грамоти) на заснування обителі, зводили соборну церкву. Вона домінувала над рештою будівель монастиря як за фізичними розмірами, так і за духовним значенням [5, с. 56–57].

Дослідник О. Кравченко вважає, що існувала схожість у плануванні та укріпленні монастирів з розташованими поблизу фортецями. Монастир повинен був бути не тільки місцем усамітнення, а й допоміжною фортецею, куди у разі небезпеки могло ховатися населення з найближчих хуторів. Монастирські укріплення часто нагадували міські, хоча і мали деякі відмінності. Їхня особливість обумовлена характером оборони та наявністю технічних засобів бою. Великі укріплені міста під час оборони основний акцент робили на застосування артилерії. Для цього фортечні мури мали спеціальні пристосування – раскати та бастіони. Укріплення використовувалися не тільки при захисті монастирів, а й окремих церков [9, с. 62–63], зокрема на Чернігівщині деякі церкви були оточені острожною стіною з надбрамною дзвіницею [3, с. 567].

Історики не мають спільної думки щодо питання про початкове призначення монастирів на Русі: чи споруджувались вони в якості осередку оборони, чи з іншою метою? Однак, уже з XVI ст. найбільші православні обителі Московії мали бійниці, сторожові башти, склади зброї та боєприпасів. Для захисту таких «монастирських фортець» царі відправляли військові загони, проте навіть у тих монастирях, де не стояли гарнізони, завжди вистачало людей, здатних тримати зброю в руках. Мова йде про колишніх ратних людей, які прийняли постриг [18, с. 28].

На Чернігово-Сіверщині у фортецях, які розташовувалися на підвищеннях, були влаштовані підземні ходи, що звалися тайниками. Останні вели до річок, адже без води було дуже важко прожити під час облоги. Про такий тайник, що був у Новгород-Сіверській фортеці, повідомляв московський воєвода Болтін у розрядний приказ: «води у них відняти не вміємо, бо тайник зроблено з міста аж у Десну ріку. А під тим місцем, де тайник, у них ріка не замерзає» [11, с. 108].

Вірогідно, велика кількість батуринських підземних ходів, про які так часто люблять згадувати старожили, також має прямий зв'язок з монастирем. Нині ми можемо лише схематично окреслити їхнє розташування, адже на денній поверхні над ними знаходиться міська забудова. Місцеві

старожили розповідали, що переважно в центральній частині Батурина часто траплялися досить глибокі провалля, а в пагорбах, які з часом осунулися, знаходили дещо з предметів ужитку чи якісь прикраси [22, с. 1; 23, с. 1]. Ще наприкінці XX ст. батуринці, що мешкали в підгірній частині міста, влаштовували у пагорбах хліви, льохи та інші господарські приміщення. Корінні жителі розповідають, що одне з таких приміщень – шинок XIX ст. – збереглося й дотепер, проте потрапити всередину в силу різних причин неможливо [23, с. 1].

Мабуть не випадково, що біля підніжжя узвишся, на якому раніше існував Батуринський монастир, наприкінці XX ст., при спорудженні будинку на вул. Набережній, місцевим мешканцем було виявлено людські останки, причому очевидець зазначав, що це були кістки доволі великих розмірів. Імовірно, вони могли належати давньому ченцю, що жив колись на тому місці у видовбаній у глині печері [21, с. 1]. На Чернігівщині неодноразово виявляли рештки велетнів-богатирів [19, с. 12].

У 1654 р. очевидець локалізував Батуринський монастир: «в том же городе Батурине, за городом в слободе над озером на горе устроен монастир. В том монастыре поставлены две церкви деревянные: во имя Успения Пресв. Богородицы, другая церковь во имя Живонач. Троицы: в том монастыре игумен Стихий, да строитель Исакей, да черных старцев 30 человек, да монастырских служек и всяких работников 20 человек. Около того монастыря сделан вал земляной, на валу огорожено тыном дубовым колотым; на вороте сделана колоколница рубленая деревяная; около того валу и городбы сделан с трех сторон ров» [1, с. 40]. Отже, у монастирі на той час мешкало 52 особи, серед них ігумен Стихий, якого О. Лазаревський чомусь ототожнював з ігуменом Крупицького монастиря Ісихієм (1650–1661 рр.) [14, с. 270]. Можливо, саме співзвучність імен (Ісихій – Стихий) наштовхнула дослідника на такий висновок, який може бути помилковим. Серед насельників значився зодчий Ісакій – це імовірно той чернець, який переймався всім монастирським будівництвом. Вірогідно, саме за його проєктом і були побудовані на території Батуринського Троїцького монастиря дерев'яні храми Успіння Пресвятої Богородиці та Живоначальної Трійці.

Отже, у монастир можна було потрапити через браму, на якій знаходилася дерев'яна дзвіниця, а щодо озера, то наразі невідомо, з якого боку відносно монастиря воно розташовувалось, в описі цього не зазначено. Можна припустити, що озеро йшло паралельно сучасній вул. Самойловича. Припускаємо, що водойма знаходилася між курганом Слави на вул. Гетьманській та крайнім будинком на вул. Самойловича, прямуючи рівчаком, що в парку Кочубея. Саме цей рівчак археологи помилково вважають висохлим руслом Чорної ріки.

У Батуринському монастирському комплексі роль доміанти виконував храм Живоначальної Трійці, тому, на нашу думку, й назва обителі була відповідною – Троїцькою. Щодо оборонних функцій Батурин-

ського Троїцького монастиря, годі й сумніватися, адже він був добре укріплений, і те, що, за версією дослідника С. Павленка при монастирі виник Батурин, а не навпаки, є тому підтвердженням.

Зазначена в описі дата 1654 р. не дає підстав уважати її роком заснування Батуринського монастиря, бо існує документ, датований травнем 1650 р., коли гетьман Б. Хмельницький, на прохання ігумені Батуринського монастиря Євгенії Хлевинської з сестрами, видав універсал на право будівництва ними під Новими Млинами Батуринського Воздвиженського жіночого монастиря [4, с. 9]. Цей факт указує на те, що до середини XVII ст. Батуринський Троїцький монастир уже існував. Відтак складність встановлення фактичної дати його заснування полягає лише в тому, що відомості про це наразі відсутні. Також невідомо, чи за часів панування Речі Посполитої його, як і інші монастирі Чернігово-Сіверщини, було перетворено в кляштор (католицький монастир), чи ні, адже Микола-Крупницька обитель [13, с. 1–43] навіть тоді залишалася православною.

На нашу думку, ту локацію, що нині дослідники вважають рештками укріплень Батуринської фортеці, варто в першу чергу вважати рештками фортифікацій Батуринського Троїцького монастиря, а рови і вали, що існують й понині, є не що інше, як межі тогочасних монастирських укріплень. Підтвердженням нашої версії, що на цьому місці існував монастир, є висновок археологів. За результатами досліджень останніх встановлено, що на значній території сучасного центру Батурина відсутні сліди міської забудови, натомість значна його частина зайнята кладовищами різних періодів [2, с. 130]. Оскільки в Батуринському Троїцькому монастирі було дві святині – дерев'яні церкви Троїцька та Успіння Пресвятої Богородиці, то постала необхідність їхньої локалізації. Щодо Троїцької церкви, то особливої проблеми не виникало, бо кам'яний Троїцький собор, на будівництво якого Мазепа у 1692 р. витратив 20000 злотих (відкритий археологами у 2006–2008 рр.) [2, с. 286], був споруджений на місці старого дерев'яного Троїцького храму. Це будівництво вказує на те, що місце, на якому був споруджений Мазепою кам'яний Троїцький собор, і є дворищем Батуринського Троїцького монастиря. Локалізація церкви Успіння Пресвятої Богородиці поки що остаточно не визначена. Без сумніву, вона була розміщена в центральній частині сучасного міста, неподалік від церкви Живоначальної Трійці.

Батуринський Троїцький монастир припинив своє існування як релігійний осередок у 1655 р., і причиною цьому була в, жодному разі, не пожежа, яка того року знищила стародавній Батурин, а перенесення знищеного вогнем міста на територію монастиря. Насельників у Батуринському Троїцькому «общезительному» монастирі на той час уже не було, усіх їх переселили до інших монастирів. Чоловіча частина була переселена у важкодоступне місце на правому березі Сейму, де на той

час уже була діючою Батуринська Микола-Крупницька чоловіча обитель. У свою чергу, у період 1650–1658 рр. під Новими Млинами було облаштовано Батуринський (Новомлинський, Кербутивський) Воздвиженський жіночий монастир [2, с. 132–133], куди були переселені черниці з Батурина.

Відтоді для Батурина розпочалася нова сторінка в історії, але, щоб краще зрозуміти її, необхідно повернутися назад в минулі часи. Щодо власне міста, яке за висновком дослідника С. Павленка пройшло шлях від примонастирського хутора до гетьманської столиці, зазначимо: поселення на цій території виникло дуже давно, про що свідчать виявлені археологами на території сучасного Батурина залишки господарського комплексу юхнівської культури VII–I ст. до н. е., старожитності київської культури III–V ст., колочинської культури V–VI ст., сіверянські поселення IX–X ст., залишки фортифікаційних споруд давньоруської доби кін. XI – поч. XII ст., пам'ятки (зокрема залишки жител) давньоруської доби XII–XIII ст. [1, с. 10–14].

Оскільки перші поселення людей завжди виникали поблизу водойм, переважно річок, Батурин також не був винятком. Як тоді, так і тепер він знаходиться на лівому березі р. Сейм Деснянського водного басейну. Щодо гідроніму Сейм (давньоруського Семь та Сев), то за версією археолога-славіста В. Седова він так, як і сіверянський топонім Чернігів, має скіфсько-сарматське походження, що ототожнюється з іранським трактуванням – чорний, темний, суворий. Отже, річка Сейм і є тією Чорною річкою, яку тривалий час археологи ототожнювали з руслом висохлого струмка, що колись протікав територією Кочубеївського парку.

Назва Батурин не зустрічається в давньоруських літописах, адже поселення тоді мало назву Чорне городище, а у 1625 р. згадується як городище Батурин. Під час Смоленської війни, у 1632 р., місто було спалене путивльськими ратними людьми [11, с. 303]. Невідомо, у якому році Батурин було осаджено вдруге, бо дослідник П. Кулаковський має дві версії щодо цього: він вважає, що у першій половині 1635 р. Батурин знову фіксується як значний населений пункт [11, с. 277]; за іншою його версією – у 1636 р. ще не було Батурина, Кролевця і Глухова, лише у грудні 1636 р. Глухів почали осаджати [11, с. 277, 303]. Отже, можна зробити висновок, що вдруге Батурин було осаджено близько 1640 р.

Під час розгортання повстання під проводом Б. Хмельницького проти польсько-шляхетського панування, у червні-липні 1648 р. люди з Переяславської, Ніжинської та інших волостей, зруйнувавши Лубни, мали намір те саме зробити з іншими містами, зокрема й з Батурином [1, с. 26]. Цього разу лиха доля ominула, і місто-фортеця не постраждало, проте, згодом у Батурині було знищено багато поляків; майно їхнє позабирано, а «жони шляхецькіе зостали жонами козацькими» [12, с. 52].

Після воз'єднання України з Росією, у лютому 1654 р., було зроблено опис Ніжинського полку, до якого входила

й Батури́нська сотня. Згідно цього опису, місто мало наступний вигляд: «город Ботурин стоит подле реки Семи, под городам течет в реку Сем озера Поповка, около посаду с трех сторон к озеру зделан город земленой вал, по обе стороны того вала огорожено дубовым бревенем, в том земленом городе зделаны трое ворота проезжие, на двух воротех башни покрыты тесом, на третьих воротех башни нет, глухих наугольных шесть башен башни без верхов, окола того же земленого города с трех сторон к горе зделан ров, а с четвертые стороны по горе от того земленого города вверх к озеру огороженого стоячим острогом, башен по той острожной стене нет, межи того острожной стены к воде рытвиною зделаны ворота, да в том же городе по башням и по стене девет пищалей чюгунные железные, да в том же городе поставлено церковь деревяная во имя святителя великого Николы Чюдотворца у тое церкви служащий поп Офанасей...» [1, с. 40–41].

Оскільки в цьому описі не уточнено, з якої сторони під Батурином протікало озеро Поповка, а лише зазначено, що «около посаду с трех сторон к озеру зделан город, земляной вал,... в том земляном городе зделаны трое ворота проезжие...» [1, с. 39], то підсумовуємо, що озеро знаходилося з протилежної до річки сторони, бо, очевидно, на тій стороні з боку річки було природне загородження – висока круча, а з інших трьох сторін, що від озера, зроблені штучні загородження; виїзд із міста був у напрямку того ж озера. Тобто, цим спростовуються попередні наукові висновки щодо розташування озера відносно міста, адже вважалося, що власне озеро було біля річки. Отже, на нашу думку, таким єдиним місцем, де міг бути розміщений стародавній Батурин, є місце, що знаходиться неподалік Мазепинового городка, на території Шовковиці, що за 1,5 км від сучасного Батурина. Ця територія найбільш точно відповідає вищезазначеному опису: з одної сторони висока круча, під якою протікає Сейм, з протилежної – озеро, яке було з'єднане зі ставом Білінним, і під час весняної повені його води впадали у Сейм через річку Шелковицю. Вважаємо, що саме та водойма в описі присяжних книг локалізується як озеро Поповка.

Також варто зазначити, що з метою кращої обороноздатності фортеці дорога з Києва до Москви не перетинала місто, а була об'їзною, тобто до переправи на Сеймі неможливо було потрапити через жодну з вей – Київську, Сосницьку чи Конотопську. Ця дорога безпосередньо перед Київською брамою повертала праворуч та проходила попід фортецею, і, минувши Конотопську вежу, спускалася вниз до переправи. Стосовно всіх міських (їх було 3) проїжджих вей, то вони призначалися для в'їзду та виїзду міщан за власними потребами. У місто аби кого не впускали, адже на входах до брам вартували московські стрільці [2, с. 430]. Цей маршрут відповідав руху по сучасній вул. Самойловича від № 1–17, далі попід Семенковою горою вниз до Сейму і по мосту через річку на Матіївку – Алтинівку – Глухів – Москву. Цим шляхом та переправою користувалися доти, доки у 60-х рр. ХХ ст. був збудований

трохи вище по течії бетонний міст.

У вересні 1654 р. наказний гетьман І. Золотаренко попросив царя Олексія Михайловича про пожалування йому Батурина. Того ж дня цар надав йому місто у володіння, яке в серпні 1655 р. згоріло [1, с. 40, 41]. Та й сам І. Золотаренко того ж року загинув у бою під Биховом (сучасна Білорусь).

Вважається, що після цієї трагедії мешканці Батурина повністю відновили і міську забудову, і фортецю. Ми маємо іншу точку зору. Оскільки Батури́нський монастир був віддалений від власне міста, то пожежа, яка у 1655 р. спустошила стародавній Батурин, у якому загинула і згадана в описі 1654 р. церква в ім'я Миколи Чудотворця [1, с. 40], монастирю не загрожувала. На нашу ж думку, в часи лихоліть дуже складно було відновлювати місто після пожежі, тому батури́нцям нічого не лишалося, як перебратися жити за монастирські мури і заснувати там уже нове місто, зберігши при цьому стару назву – Батурин. Незначна відстань між спаленим містом і монастирем, належним чином захищена монастирська територія та інші фактори сприяли швидкому відродженню нового, добре укріпленого міста. Саме це дає підставу вважати 1655 р. датою народження Батурина, у якому ми нині мешкаємо.

Уже в новому Батурині у 1663 р. гетьман Іван Брюховецький підписав так звані Батури́нські (Березневі) статті, восени того ж року разом з козаками присягнули царю [4, с. 11], а наступного 1664 р. польський король Ян Казимир навіть не наважився штурмувати фортецю, адже «моцна и люду немало военного при гетмани Бруховецком так казацкого, яко теж и московского... до фолварков не допускают...», рушивши зі своїм військом до Коропа [1, с. 43]. Цей факт може свідчити про міць колишніх монастирських укріплень – мурів нового Батурина.

Вирішальним фактором для обрання Батурина гетьманською резиденцією у 1669 р. була не міць його мурів, а те, що більшість великих міст Лівобережжя – Ніжин, Чернігів та Переяслав – були попалені та спустошені під час антимосковського повстання 1668 р. Тож, після обрання в 1669 р. Д. Ігнатовича гетьманом, а Батурина – гетьманською столицею [2, с. 138], необхідно було відразу розпочати облаштування адміністративних приміщень, арсеналу зброї, складів продовольства, гетьманського будинку тощо. Для розміщення цих об'єктів якнайкраще підходила територія Литовського замку. З того часу міські (у минулому монастирські) фортифікаційні споруди підтримувалися в належному стані: гетьман Ігнатович розпочав масштабні роботи щодо їхньої модернізації. Тривали вони упродовж 15 років і закінчилися за гетьманування І. Самойловича (1672–1687 рр.) [2, с. 138]. Мазепі дісталося вже модернізоване місто і тому, імовірно, він не переймався ремонтом міських мурів, бо у 1700 р. подорожуючий монах Леонтій зазначав, що мури у гетьманській столиці осунулися, навіть у Глухові все краще [2, с. 430]. В.Л. Кочубей навесні 1707 р. зазначав, що фортечні мури не ремонтувалися 20 років (мабуть з часів Самойлови-

ча – авт.). Дослідник батуринської старовини В. Бондаренко наголошував, що в кінці XVII ст. А. Зернікау склав проєкт укріплення Батурина, реалізація якого, очевидно, була здійснена «за правилами фортифікації». У книзі «Слово похвальное», що вийшла в 1709 р. про це сказано: «Батурин – град крепкий и местом самый неприступный» [24, с. 15]. Мабуть мури тоді таки були поладжені Мазепою, бо інакше як пояснити тривале бомбардування Батурина Меншиковим, доки не виникла пробоїна в його укріпленні [1, с. 111].

Буремні події початку XVIII ст., що мали руйнівні наслідки для Батурина, відкинули його відродження аж на пів століття. Звичайно ж, люди згодом почали повертатися до своїх домівок. Гетьман І. Скоропадський дозволив селитися на погорілих пустих місцях, а дехто жив у вцілілих будинках [1, с. 118]. Життя тривало, місто поступово відроджувалося, про що свідчать записи Актової книги батуринської ратуші за 1717 р. Тоді вже містом управляв отаман, сотник, війт, писар та ін. [1, с. 113].

З 1726 р. Батурин належав Меншикову [1, с. 117], з 1729 р. – гетьману Д. Апостолу, 1733 р. – Чернігівській єпархії, з 1750 р. – гетьману Кирилу Розумовському, проте фортечні мури вже ніхто не ремонтував. В останній чверті XVIII ст., у зв'язку з виходом Росії до Чорного моря і ліквідацією зовнішньої загрози, фортеці на Чернігівщині втратили оборонне значення і почали руйнуватися. Вали використовувалися для виварки селітри. Топографічні залишки фортець на Чернігівщині збереглися, зокрема, і в Батурині [3, с. 569].

Отже, центр сучасного міста Батурин розміщений в межах Батуринської фортеці, яка з середини XVII ст. займала територію стародавнього Батуринського Троїцького монастиря. Він, вірогідно, свого часу виник як печерний монастир, а пізніше займав територію тієї локації, що нині вважається Литовським замком. Монастир названий Троїцьким на честь головного храму – церкви Живоначалної Трійці. Також на його території була розміщена церква Успіння Пресвятої Богородиці. Монастир був обнесений частоколом з надбрамною дерев'яною дзвіницею та знаходився над озером, яке протікало від кругового руху через парк Кочубея до кінцевого будинку сучасної вулиці Самойловича. Троїцький монастир виник приблизно в Литовську добу, а завершив існування у 1655 р, після перенесення Батурина на його територію.

ДЖЕРЕЛА

1. Батурин: сторінки історії : Збірник документів і матеріалів / Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка та ін. ; Редколегія : О.Б. Коваленко та ін. Чернігів : КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2009. 786 с.
2. Батуринська старовина : збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії / Коваленко В., Когут З. К. : Вид. Олени Теліги, 2008. 479 с.
3. Чернігівщина : енциклопедичний довідник. / за ред. А.В. Кудрицького. Київ : «Українська Радянська Енциклопедія» імені М.П. Бажана, 1990. 1005 с.
4. Павленко С. Загибель Батурина. 2 листопада 1708 р. К. : Видчий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 268 с.
5. Вечерський В. Невідома Україна. Серія : Гетьманські столиці. К. : вид. «Наш час», 2008. 320 с.

6. Руденок В. Нововідкритий підземний храм в Антонієвих печерах в Чернігові. Чернігівська старовина: збірник наукових праць, присвячений 1300-літтю Чернігова. Чернігів : «Сіверянська думка», 1992. С. 42–45.

7. По історичних містах Київської Русі. Фотопутівник / Автор : Малахов Д., Дерлеменко Є. К. : «Мистецтво», 1990. 311 с.

8. Таранушенко С. Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918–1932 рр. Харків : Видавець Савчук О.О., 2011. 692 с.

9. Кравченко О. Планування та устрій монастирів козацької доби Охтирського та Сумського Слобожанських полків. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні* : збірник наукових праць. Вип. 19. К., 2010. С. 59–66.

10. Адруг А. Архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. Чернігів : Вид-во Чернігів. ЦНТЕІ, 2008. 223 с.

11. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої 1618–1648. К. : «Темпора», 2006. 496 с.

12. Літопис Самовидця / підтог. Я. Дзира, Київ : Вид. «Наукова думка», 1971. 208 с.

13. Крупницький Батуринский Третье – классный мужеский монастырь Св. Николая. *Черниговские епархиальные известия*. Чернигов. 1862. С. 1–43.

14. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии Т. 2. Полк Нежинский. К., 1893.

15. Логвин Г. По древним городам Северной земли – Чернигову, Новгороду-Северскому, Глухову, Путивлю. Очерк. М. : «Искусство», 1980. 288 с.

16. Кравченко О. Осадчий Є. Печерний скит козацької доби поблизу с. Рясне. Середньовічні старожитності Центрально-східної Європи. Чернігів, 2010. С. 126–127.

17. Литовченко В. Таємниці старого монастиря. *Гарт* № 30, 22.07.2004. С. 6.

18. Сагдиев Т. Самураи русских монастырей. *Загадки истории*. № 43. 2020. С. 28.

19. Дем'яненко Р. Скарбниця таїн. *Гарт*, № 51, 15 грудня 2000. С. 12.

20. Храм у печері. *Гарт*, № 46 15.11.2012. С. 1, 12.

21. Спогади Миколи Васильовича Кіяшка про минувшину Батурина. Приватний архів автора.

22. Спогади Валентина Вячеславовича Кузька про Батурин. Приватний архів автора.

23. Спогади Володимира Івановича Червонящого про минуле Батурина. Приватний архів автора.

24. Батуринська старина: збірник статей Віктора Бондаренка / упор. Блажко Ю.А., Кіяшко Л.Г. Ніжин : Аспект-Поліграф, 2011. 168 с.

Herasko M.O. Baturyn fortresses and their Holy Places

On the base of generalization of some famous facts about historical past of Baturyn, deep analysis and comparison of events, the author revealed new information on the history of Hetman's Capital. Study of Baturyn fortresses is impossible without thorough study of history of the city since its foundation. The article examines all the stages of its foundation, development, transferring and modernization, both the fortresses and the city, and also foundation of holy places. It is worthwhile to note that the tradition of their arranging in Chernihiv region has been survived to our days.

The article presents the version of origin of Troitskyi (Trinity) Monastery as a cave, and later – as a fortress complex, surrounded by pale fencing with over-the-gate wooden bell tower. That's why particular attention is paid to the defensive functions of Baturyn Trinity Monastery. Also the author researched the origin of the name of this holy place and its location. It is found that the site, which now is known as Lithuanian Castle, early was a part of the complex and the monastery was located over the defunct lake, described in the article.

Also the author confirmed the scientist S. Pavlenko's theory that Baturyn was founded at the monastery, and not vice versa. Besides, the author established that both locations during certain period of time existed simultaneously.

Key words: Baturyn, ditches, ramparts, underpasses, cave monastery, Fortress, Lithuanian Castle, Trinity Monastery

REFERENCES

1. Kovalenko, O.B. (2009). *Baturyn: storinky istorii: Zbirnyk dokumentiv i materialiv [Baturyn: pages of history: collection of documents and materials]*. Chernihiv. [in Ukrainian].
2. Kovalenko, V. (2008). *Baturynska starovyna: zbirnyk naukovykh prats, prysviachenyi 300-littiu Baturynskoi trahedii. [Baturyn antiquity: a collection of scientific works]*. Kyiv: Vyd. Oleny Telihi. [in Ukrainian].
3. Kudrytskyi, A.V. (Comps.) (1990). *Chernihivshchyna: entsyklopedychnyi dovidnyk [Chernihiv region: encyclopedic reference book]*. Kyiv: «Ukrainska Radianska Entsyklopediia» imeni M.P. Bazhana. [in Ukrainian].
4. Pavlenko, S. (2008). *Zahybel Baturyna. 2 lystopada 1708 r. [The death of Baturyn. November 2, 1708]*. Kyiv: Vyd-chyi dim «Kyievo-Mohylianska akademiia». [in Ukrainian].

5. Vecherskyi, V. (2008). *Nevidoma Ukraina. Serii: Hetmanski stolytsi [Ukraine is unknown. Series: Hetman's capitals]*. Kyiv: vyd. «Nash chas». [in Ukrainian].

6. Rudenok, V. (1992). *Novovidkryty pidzemnyi khram v Antoniiievkykh pecherakh v Chernihovi*. [Newly opened underground temple in Anthony's Caves in Chernihiv.]. *Chernihivska starovyna: zbirnyk naukovykh prats, prysviachenyi 1300-littiu Chernihova*, pp. 42–45. Chernihiv: «Siverianska dumka». [in Ukrainian].

7. Malakhov, D., Derlemenko, Ye. (1990). *Po istorychnykh mistakh Kyivskoi Rusi. Fotoputivnyk [In the historical cities of Kievan Rus. Photo guide]*. Kyiv: «Mystetstvo». [in Ukrainian].

8. Taranushenko, S. (2011). *Naukova spadshchyna. Kharkivskiy period. Doslidzhennia 1918–1932 rr. [Scientific heritage. Kharkiv period. Research of 1918–1932]*. Kharkiv. [in Ukrainian].

9. Kravchenko, O. (2010). *Planuvannia ta ustrii monastyriv kozatskoi doby Okhtyrskoho ta Sumskoho Slobozhanskykh polkiv [Planning and organization of the monasteries of the Cossack era of the Okhtyrka and Sumy Slobozhansk regiments]*. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini: zbirnyk naukovykh prats. issue 19*, pp. 59–66. Kyiv. [in Ukrainian].

10. Adruh, A. (2008). *Arkhitektura Chernihova druhoi polovyny XVII – pochatku XVIII stolit [Architecture of Chernihiv in the second half of the XVII – early XVIII centuries]*. Chernihiv: Vyd-vo Chernihiv. TsNTEI. [in Ukrainian].

11. Kulakovskiy, P. (2006). *Chernihovo-Sivershchyna u skladi Rechi Pospolytoi 1618–1648 [Chernihovo-Sivershchyna as a part of the Polish-Lithuanian Commonwealth 1618–1648]*. Kyiv «Tempora». [in Ukrainian].

12. Dzyra, Ya. (1971). *Litopys Samovydsia [Chronicle of Samovydsia]*. Kyiv: «Naukova dumka». [in Ukrainian].

13. Krupitskyi Baturynskiyi Trete – klassnui muzheskyi monastyr Sv. Nykolaia [Krupitsky Baturinsky the third is a classy monastery of St. Nicholas]. *Chernyovskoye Eparhialnue yzvestyia*, pp. 1–43. (1862). Chernyov. [in Russian].

14. Lazarevskiy, A. (1893). *Opisanye Staroi Malorossy [Description of Old Malorossii]*. Vol. 2. Polk Nezhytskyi. Kiev. [in Russian].

15. Lohvyn, H. (1980). *Po drevnym horodam Severskoi zemli. Chernyovu, Novhorodu-Severskomu, Hlukhovu, Putyvlju. Ocherk [In the ancient cities of the Seversky land. Chernigov, Novgorod-Severskiy, Glukhov, Putivl]*. Moskva: «Iskusstvo». [in Russian].

16. Kravchenko, O., Osadchyi, Ye. (2010). *Pechernyi skyt kozatskoi doby poblyzu s. Riasne [Cave hermitage of the Cossack era near the village Riasne]*. *Serednovichni starozhytnosti Tsentralno-skhidnoi Yevropy*, pp. 126–127. Chernihiv. [in Ukrainian].

17. Lytovchenko, V. (2004). *Taiemnytsi staroho monastyria [Secrets of the old monastery]*. «Hart», 30, p. 6. [in Ukrainian].

18. Sahdyev, T. (2020). *Samurai russkikh monasterei [Samurai of Russian monasteries]*. «Zagadky istorii», 43, p. 28. [in Russian].

19. Demianenko, R. (2000). *Skarbnytsia tain [Treasury of mysteries]*. «Hart», 51, p. 12. [in Ukrainian].

20. *Khram u pecheri. [The temple in the cave]*. (2012). «Hart», 46, 1; 12. [in Ukrainian]

21. *Spohady Kiiashka Mykoly Vasylovycha pro mynuvshynu Baturyna. Zberihaiutsia u pryvatnomu arkhivi avtora. (unpublished)*

22. *Spohady Kuzka Valentyna Viacheslavovycha pro Baturyn. Zberihaiutsia u pryvatnomu arkhivi avtora. (unpublished)*

23. *Spohady Chervoniashchoho Volodymyr Ivanovych pro mynule Baturyna. Zberihaiutsia u pryvatnomu arkhivi avtora. (unpublished)*

24. Blazhko, Yu. A., Kiiashko, L. H. (Comps.) (2011). *Baturynska staryna: zbirnyk statei Viktora Bondarenka. [Baturyn antiquity: a collection of articles by Viktor Bondarenko]*. Nizhyn: Aspekt-Polihraf. [in Ukrainian].

**Стаття надійшла до редакції 21.03.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.**

УДК 738.81:94(477.51–21Батурин)

В.І. Мезенцев

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ АРМАТУРИ НА КАХЛЯХ З ГЕРБОМ І. МАЗЕПИ З БАТУРИНА

У статті на основі останніх досліджень розглядаються керамічні кахлі 1707–1708 рр. з рельєфним родовим гербом гетьмана Івана Мазепи, оформленим арматурою: зображеннями зброї, військового обладнання та козацьких і гетьманських клейнодів у стилі українського бароко. Їх уламки знайшли під час розкопок решток резиденції генерального писаря Пилипа Орлика у м. Батурині Чернігівської обл. в 2017–2020 рр. Ці кахлі облицьовували печі його покоїв.

У праці надруковані останні версії реконструкції цілих полив'яних і теракотових кахлів техніками комп'ютерних фотоколлажу й графіки та ілюстрації аналогічних композицій Мазепиної геральдичної емблеми з декоративною арматурою на скульптурних рельєфах та гравюрах Києва і Чернігова кінця XVI – початку XVIII ст. Проводяться детальні порівняння зображень різного озброєння, амуніції, козацьких клейнодів та символів гетьманської влади на тих кахлях, виготовлених ремісниками Батурина, на макетах первісного вигляду втраченого ренесансного надгробка князя Костянтина Острозького 1579 р., що знаходився в Успенському соборі Києво-Печерської лаври, на багатьох барокових гравюрах киево-чернігівського друку рубежу XVII–XVIII ст. та на шаті кіоту 1695 р. для ікони Троїцько-Іллінської Богородиці з Чернігівського обласного історичного музею. Порівняльний аналіз підтверджує достовірність комп'ютерних реконструкцій та інтерпретації герба І. Мазепи з оточуючою арматурою на батуринських кахлях і дозволяє визначити мистецькі взірці для їх графічного дизайну та його автора, згодом, видатного тогочасного українського гравера Івана Щирського.

Ключові слова: Батурин, розкопки залишків дому П. Орлика, пічні кахлі з гербом І. Мазепи, комп'ютерні реконструкції, декоративна арматура, скульптурні рельєфи, барокові гравюри.

Після поразки повстання гетьмана Івана Мазепи 1708–1709 рр. багато зображень його герба було знищено царською владою. Тому знахідки в ході розкопок м. Батурина Чернігівської обл. пічних кахлів з геральдичною емблемою гетьмана та їх реконструкції мають виключне значення для студій художньої кераміки, геральдики, мазепознавства, козацької еліти та культури українського бароко в цілому.

Автор детально описав і проаналізував знайдені у Батурині та відтворені побиті й обгорілі полив'яні поліхромні геральдичні кахлі в статтях і буклетах 2019–2021 рр. [1]. Ця праця у світлі останніх досліджень розглядає реконструйовану композицію родового герба І. Мазепи на глазурованих і теракотових кахлях з урахуванням важливих матеріалів розкопок гетьманської столиці 2020 р. (рис. 1–3) [2]. Головну увагу приділено оформленню геральдичної емблеми гетьмана декоративною арматурою: зображеннями зброї, військового спорядження, козацьких клейнодів та символів гетьманської влади. Проведено детальне порівняння з подібними зображеннями арматури на скульптурних рельєфах та гравюрах Києва і Чернігова кінця XVI – початку XVIII ст. Найкращі аналогії ілюструють цю статтю (рис. 4–9).

У 2017–2020 рр. Батуринська археологічна експедиція Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка проводила розкопки залишків оселі генерального писаря Пилипа Орлика на городі садиби по вул. Тараса Шевченка, 13. У XVII–XVIII ст. цю місцину займав північно-західний посад Батурина Побожівка. Як відомо, П. Орлик був особистим секретарем, найближчим помічником і довірником І. Мазепи.